פנקס הזכרת נשמות של ק"ק כנסת קאנטון בויניציאה מן המאה הט"ז

שלמה א' גליקסברג

מבוא

בית הכנסת קנטון שבוונציה הנו אחד מבתי הכנסת העתיקים ביותר בעיר. הפנקס שלפנינו, פנקס הזכרת נשמות של ק"ק בויניציאה, מתעד את מנהג הזכרת הנשמות בקהילה זו. בהזדמנויות שונות וכחלק מסדר התפילה נהגו בבית כנסת זה להזכיר דמויות של חכמים, של קהילות ושל מדינות שמסרו נפשם על קידוש השם.

הזכרת האישים, האירועים והמקומות מציגה רשימה ארוכה ומפורטת בהיקף גיאוגראפי מרשים ומעורר השתאות; רשימה המעידה מן הסתם על מעמדם ועל מקומם של יהודי ונציה שהיטיבו להכיר עולם ומלואו. משהו על כך ייאמר בהמשך.

הואיל וכתיבת ספר יזכור אינה תופעה ייחודית לקהילה זו דווקא,[1] נבקש בראשית המאמר להקדים ולתאר את מקורה של תופעת ה'יזכור' ואת קורותיה. נפתח בהתייחסות לקורותיה של קהילה שהיטיבה לזכור כל כך הרבה קהילות אחרות (את עצמה הציבה בסוף הרשימה!) ורוחה שורה מעל שורות המסמך המובא בזאת.

---

1 קהילות שונות העלו על הכתב רשימה של קהילות שמסרו נפשן על קידוש ה'. אזכיר לעת עתה שני פנקסים מפורסמים, ספר הזכרת נשמות של קהלת ורמיישא, שפורסם על ידי: ברלינר, וורמיישר, עמ' 29-32 וספר הזיכרון של קהילת מגנצא, טרם פורסם, צילום של כתב היד נמצא ממכון לתצלומי כתבי יד, וסימונו: F 73457. חלקים מפנקס זה פורסמו על ידי סלפלד ונירנברג. אולם בעוד שבפנקסים אלו מתועדות קהילות אשכנז בלבד, בקובץ שלפנינו מתועדות גם קהילות מאיטליה ומספרד.

לתולדותיה של הקהילה היהודית בוונציה[2]

ייתכן שבאחד מאיי ונציה הנקרא ג'ודקה (Giudecca) התיישבו יהודים כבר במאות ה־11 וה־12, אולם לא הוכח כי כבר משלב מוקדם זה התקיים באופן רציף יישוב יהודי.[3] במאה ה־14 קיבלו יהודי גרמניה אישור רשמי לפתיחת בנק בעיר. אולם את פריחתה של הקהילה יש לראות בתחילת המאה ה־16, בימי מלחמת ברית קאמברי, כאשר יהודים מערי השדה של הרפובליקה גורשו מבתיהם או נמלטו ונאלצו למצוא מקלט בעיר הבירה - ונציה. הגירה זו התבססה בעיקרה על יהודים אשכנזים, ורק חלק מהם היו ממוצא איטליאני, ממשפחות שמקורן היה מערי איטליה התיכונה והדרומית.

אל ונציה הגיעו שתי קבוצות נוספות של יהודים, אנוסים מספרד ומפורטוגל, ויהודים מארצות המזרח שהגיעו לוונציה במסגרת עסקיהם ובחרו להישאר בה. שתי קבוצות אלה זכו במהלך השנים למעמד מועדף על פני אחיהם, הם נחשבו בעיני השלטונות כלאום בפני עצמו, הלאום המזרחי והלאום המערבי, לעומת הלאום האשכנזי שכלל את היהודים האשכנזים והאיטליאנים ללא הבחנה ביניהם.

עם הגירתם של היהודים והונם לוונציה שגשג ענף ההלוואות בריבית. יהודים רבים מילאו את העיר ואף ייסדו להם בתי כנסיות, דבר שנאסר על פי חוקי העיר המקוריים. על רקע זה גברה ההתנגדות ליהודים, התנגדות שגובתה וטופחה בידי מטיפים למיניהם בכנסיות ועל במות העיר.

בשנת 1515 שינתה ההתנגדות כיוון, ועל מנת להרחיקם מן העיר הועלתה הדרישה לתחום את מושבם בשכונה קטנה ומבודדת בפאתי העיר. היהודים אמנם הצליחו לדחות מעט את הגזירה להעבירם לג'ודיקה, אולם באביב 1516 חודשה התכנית, והוחלט לייעד עבורם שכונה מיוחדת שכונתה בפי הבריות Ghetto Nuovo, כלומר 'הגטו החדש'. עשרה ימים לאחר שהתקבלה ההחלטה נאלצו היהודים לעבור אל הגטו. הגטו הוניציאני היה אפוא הגטו היהודי הראשון, ומאז כונתה בשם זה כל שכונה שיוחדה ליהודים.

גזירת המעבר אל הגטו לא חלה אלא על היהודים שעסקו בבנקאות ובמסחר בבגדים ישנים. היא לא חלה על היהודים הלוואנטינים, שבידיהם היה חלק גדול מהמסחר החוץ סיטונאי. גזירת הגטו הוטלה עליהם מאוחר יותר, בשנת 1541. בשלב זה הורחב הגטו

2 תולדותיה של קהילת היהודים בונציה תוארה בהרחבה במקומות שונים. ראו למשל: שולוואס, ערים, עמ' 55-88; קארפי, מדבר, עמ' 13-15; בסקירה זו אביא בקצרה כמה פרטים רלוונטיים.

3 לאחרונה הטילו חוקרים בכך ספק, ראו: קארפי, שם, עמ' 13, הערה 22.

ואליו נוספו רחובות אחדים בסמוך לגטו הראשון, שכונה בפי הבריות Ghetto Vecchio, כלומר 'הגטו הישן'. בשנים שלאחר מכן גדלה האוכלוסייה היהודית, בעיקר על ידי אנוסים שחזרו ליהדותם, ובשנת 1633 נוסף לגטו שטח חדש שנקרא Ghetto Nuovissimo שפירושו 'הגטו החדש ביותר'.[4] שכונה זו הייתה הקטנה מכולן.

הקהילה היהודית בוונציה חולקה אפוא לשלושה גטאות על פי החלוקה העדתית, כפי שראו אותה השלטונות, אולם לאמתו של דבר, החלוקה הפנימית לעדות הייתה שונה, כי היהודים ניהלו את חייהם הקהילתיים בארבעה קהלים: האשכנזי (ק"ק בית כנסת הגדולה), האיטליאני (קקא"י - ק"ק איטליאני יצ"ו), הספרדי (ק"ק ת"ת - קדוש תלמוד תורה) והלוואנטיני. לכל קהל היו פרנסים ורבנים משלו, אולם היו גם מוסדות משותפים לכלל הקהלים, שייצגו את היהודים כלפי חוץ בפני השלטונות ולצרכים פנימיים כמו בית דין ובית קברות.

בית הכנסת קנטון על רקע בתי הכנסיות של ונציה

ייסוד בתי כנסיות בוונציה נאסר על היהודים, ואף משאולצו לעבור אל הגטו בשנת 1516, היה בית הכנסת במסטרי בית הכנסת של הקהילה. אולם במקביל התאספו היהודים בבתים פרטיים והתפללו בהם. זהו אפוא הרקע לתופעת בתי הכנסת הפרטיים בוונציה, והמפורסמים שבהם הם בית הכנסת של 'המשולמים', של משפחת הבנקאים חיים ואשר משולם, ובית הכנסת קאנטון שמאוחר יותר הוקם כבית כנסת ציבורי לכל דבר.

בית הכנסת הראשון שנוסד בגטו היה בית הכנסת הגדול של קהילת האשכנזים שנבנה בשנת ה'רפ"ט (1528).[5] מיד אחריו בשנת ה'רצ"ב (1531) נבנה בית הכנסת קאנטון במרחק לא רב מקודמו.[6] מדוע היה צורך בשני בתי כנסת אשכנזיים סמוכים זה לזה במרחק ובזמן? דוד קסוטו מציע כמה הסברים:[7]

4 יש לציין כי השמות שניתנו לגטאות ישן, חדש או חדש ביותר, לא התייחסו למועד שממנו יועדה השכונה למגורי היהודים, אלא ככל הנראה נקראו כך הגטאות קודם לכן. ראו: קארפי, עמ' 14, הערה 27. מסיבה זו הוא גם מקבל את ההשערה ולפיה מקור השם גטו הוא בבתי היציקה (getto) שהיו בשכונות שאליהן הועברו היהודים, ומכאן דבק השם לכל השכונות שבהן ריכזו יהודים באירופה.

5 מאז הקמתו חודש בית הכנסת פעמים רבות, והוא נסגר לפעילות בשנת 1917. עד והד לעתיקותו היא העובדה שהפזמון 'לכה דודי' של ר' שלמה אלקבץ מן המאה ה-ט"ז לא נכנס לסידור התפילה של בית כנסת זה.

6 הוא חודש בשנים 1736 ו-1859.

7 ראו: קסוטו, ביהכנ"ס ונציה. פרטים היסטוריים נוספים על בית כנסת קנטון, במאמר באיטלקית שמצוין אצל פינקנפלד, בתי כנסת, עמ' 7, הע' 5.

ייתכן שבית הכנסת האשכנזי הגדול היה צר מלהכיל ציבור אשכנזי שגדל והלך בוונציה.[8] הסבר נוסף קשור ברקע לבנייתו של בית כנסת חדש ולסכסוך בין פרנסים, תופעה שאינה זרה בבתי כנסיות, אולם לא נמצאו עדויות היסטוריות ברורות על כך; סביר יותר להניח שבית הכנסת האשכנזי הגדול היה מיועד לאשכנזים שהגיעו מאשכנז, וזה החדש - לאשכנזים שהיגרו מצרפת. דומה כי על אף שגם לכך אין עדויות היסטוריות של ממש, אפשר להסתייע בכמה ראיות: שמו של בית הכנסת בצרפתית: 'Ghetto ou Canton des Juifs'; השמות שנרשמו על הקירות הם שמות צרפתיים; בבית הכנסת האשכנזי הגדול לא שרו 'לכה דודי', ואילו בבית הכנסת קנטון שרו.

מה מקור השם בית כנסת קנטון? יש הסבורים שמקור השם נובע משם משפחת הנדבנים שמכספיהם נבנה בית הכנסת; יחד עם זאת יש הסבורים שמקור השם הוא כינוי לפינה (canto) בניב ונציאני, שם שמעיד על מיקומו של בית הכנסת בפינת הגטו החדש; ויש שסברו ששם משפחת קנטון הוא זה שנגזר משם בית הכנסת הפינתי.[9]

יעקב פינקנפלד, בספרו 'בתי הכנסת באיטליה' מתאר את צורתו:

> הבנין חוץ מחזיתו האחורית נסמך אל הבתים השכנים... ומכיכר הגטו אין בית הכנסת נראה כמעט בכלל; שורת חלונותיו המערביים פונה אל התעלה. בקומת הקרקע נכנסים ראשונה אל עזרת הכניסה, אשר ממנה מובילות המדרגות לקומת אולם בית הכנסת. עזרה זו בנויה ברוחב, הספסלים נקבעו לאורך קירותיה בדומה לאולמי בתי הכנסת עצמם, ובעבר שימשה העזרה להוראה ואספות. אולם ותפילה גם כאן בקומה העליונה. החלל - 12.80×7.00 מטרים גודלו... באמצע הקיר הארוך המזרחי קבועה דלת כניסה. מעל לכניסה, לכל אורך האולם, יציע עזרת הנשים... את הקיר שממולה מחיה שורה של חמישה חלונות גבוהים; אלה הם חלונות החזית הפונה לתעלה.[10]

8 בשנת 1530 היו בגטו בוונציה כ-140 ראשי משפחות. בתקופה זו רק לראש המשפחה היה מקום קבוע בבית הכנסת.

9 על פי תיאור של סקרדוטי (סקרדוטי, מדריך, עמ' 106-107), בבית כנסת זה היה מסדרון שבו ישבו עניים שלא יכלו לשלם, ובתוך האולם ישבו משלמי המיסים הקבועים. תודתי נתונה לפרופ' מרדכי אלפרדו ראבילו שנאות לתרגם עבורי את המאמרים מאיטלקית.

10 פינקרפלד, בתי כנסת, עמ' 9-10.

תולדותיו ומקורותיו של מנהג הזכרת נשמות ("יזכור")

מקורו של מנהג הזכרת נשמות במתכונתו המוכרת הוא ככל הנראה באשכנז במאה הי"ב, לאחר מסע הצלב הראשון וגזירות תתנ"ו (1096).[11] עיון במקורות קדומים יותר מעלה כי המנהג להזכיר את זכרן של דמויות שונות היה קיים כבר בתקופת המקרא[12] ובתקופת הגאונים.[13] אולם נראה כי לא מדובר בתהליך בעל התפתחות רציפה, אלא הוא נוצר כמעט 'יש מאין' באשכנז בעקבות הגזירות. הרקע בתקופות שקדמו למאה הי"ב באשכנז אינו אלא עיקרון הזיכרון של הנפטר, אולם את תחילת התהליך יש לראות כאמור באשכנז במאה הי"ב, ומשם ואילך הוא התפתח עד למנהג המקובל כיום, הזכרת נשמות בארבע הזדמנויות בשנה: ביום הכיפורים ובשלושת הרגלים.

תוצאותיו של מסע הצלב[14] השאירו רושם כבד על קהילות אשכנז.[15] מסתבר כי לזכר הנטבחים, הנהיגו בקהילות אשכנז להזכיר בפומבי את נשמות הקדושים, כפי שהללו היו מתועדים בספרי הזיכרון הקהילתיים. קריאת השמות מתוך ספרי הזיכרון נהגה עד למאה הי"ד. אל שמות הנספים בגזירות תתנ"ו הוסיפו מאוחר יותר את שמותיהם של נספים באירועים נוספים אשר בכללם גם אלה שנספו ממגיפת המוות השחור (1348).

בשלב זה נהגו במנהג הזכרת נשמות רק בשתי שבתות בשנה: בשבת שלפני שבועות - ובשבת שלפני תשעה באב שכונתה 'שבת השחור' או 'שבת שוורץ'. בשבת שלפני שבועות, משום שההנחה הייתה שבתקופה זו פקדו הגזירות את קהילות שו"ם (שפיירא, ורמיזא

11 לשאלת מקורו של מנהג הזכרת נשמות הוקדשו שני מחקרים ראשוניים: לוי, הזכרת נשמות, ופריהוף, הזכרת נשמות. ראו גם מבואו של סלפלד (סלפלד, נירנברג), עמ' XI-IX .

12 כגון בת יפתח (שופטים יא, לט-מ); יאשיהו (דברי הימים ב לה, כה); גדליה בן אחיקם (זכריה ז, ה).

13 בשנה הראשונה לפטירתו של נשיא או חכם נהגו להזכירו פעמיים בשנה. כך בתשובת רב נטרונאי גאון: "וכך מנהג ההספד: נשיא שנפטר וכן שונאי חכמים, בין גדולים בין קטנים, אם נפטר בניסן או באייר או בסיון או בתמוז או באב או באלול, מספידין אותו בישיבה שבאלול ולישיבה של אדר, ושם הספד השני אשכבתא. ושוב אין רשות להזכירו לישיבה אחרת של אילול, שעבר עליו יותר משנה, ואמרו חכמים (ברכות נח ע"ב) אין המת משתכח מן הלב אלא לאחר י"ב חדש" (תשובות רב נטרונאי גאון - ברודי (אופק) יורה דעה סימן רפג). מסתבר כי היו הזדמנויות שונות שבהן הזכירו נשמות, אולם הללו לא התגבשו לכדי מנהג קבוע כזה הקושר את עצמו ל מועדים מסוימים. ברוח זאת יש לראות את המקורות התיעודיים שהביא שמואל גליק (גליק, אור לאבל, עמ' 135-136; יזכור, עמ' רכ-רכח).

14 ראו על כך: חזן, מסע הצלב הראשון; חזן, הארות נוספות.

15 ראו למשל: ד' שפרבר, מנהגי, עמ' קח-קיא.

ומגנצא) שבחבל הריינוס,[16] ובשבת שלפני תשעה באב, לזכר הנספים במגיפת המוות השחור, שהתרחשה בעיקר בחודש אב. מנהג הזכרת הנשמות של שתי השבתות מתועד בספר הזיכרון לקהילת נירנברג: "שנת חמס לאלף השישי התחיל הרשע מן המים הזדונים במדינת עלזש... לכן חייבים כל בית ישראל להזכירם בין פסח לשבועות... וגם בפעם שנית בשבת שבין שבעה עשר בתמוז לתשעה באב, הסמוך לט' באב הנקרא שבת שחור".[17] מנהג זה היה מקובל בקהילות אשכנזיות עד למאה הי"ט.[18]

כאמור, המנהג להזכיר את נשמות הנספים התרכז רק בשתי שבתות בשנה וכלל רק את שמות הקורבנות שתועדו בפנקסים. מנהג נוסף שעל קיומו אנו יודעים החל מן המאה הי"ב הוא הנוהג להזכיר בשבתות שבמהלך השנה את שמותיהם של גדולי תורה ותורמים שתמכו בקהילה. כך במחזור ויטרי: "וזוכר את המתים שרבו תורה ותקנות בישר' ואותם שהניחו שום דבר בקהל ושהניחו אחרים בשבילם".[19] קשה ללמוד אם התיעוד של שני המנהגים שהזכרנו מן המאה הי"ב הוא מקרי, או אם מדובר במנהג אחד שממנו התפתח האחר; כלומר, בתחילה, ורק בשתי שבתות בשנה, הזכירו רק את נשמות הקורבנות, ומאחר שדמויות מוערכות כמו גדולי התורה או התורמים שנידבו מכספם להחזקת הקהילה, לא באו לידי ביטוי בשבתות אלו, הוסיפו על מנהג זה גם מנהג נוסף: הזכרת נשמותיהם של הנכבדים ביתר שבתות השנה, כל אחד בשבת הסמוכה לתאריך פטירתו.

כך או כך מאוחר יותר, בסוף המאה הי"ג, התאחדו שני המנהגים, ובספר הזיכרון של קהילות גרמניה אנו מוצאים כיצד בשבתות השנה הזכירו גם את נשמות הרבנים וגם את הקהילות שחרבו. סגנון הכתובים מזכיר את פנקס ה'יזכור' של קהילת קאנטון שלפנינו, אם כי יש להדגיש כי בפנקס שלפנינו אמירת היזכור נהגה בשתי השבתות ולא בכל שבתות השנה.

כך אפוא בספר הזיכרון לקהילת נירנברג:

16 בח' באייר הותקפה שפייר, יומיים לאחר מכן, בי' באייר, הותקפה וורמס, ובג' בסיוון - מיינץ. כך על פי התיאור והתיארוך שבכרוניקה אנונימית, ראו חזן, מסע הצלב הראשון, עמ' 331-351. בכרוניקה המיוחסת לר' שלמה ב"ר שמשון ובכרוניקה שכתב ר' אב"ן מתוארך הגל הראשון של ההתקפה על וורמס בכ"ג באייר, ואילו הגל השני מתוארך לא' בסיוון, ראו: פראוור, צלבנים, עמ' 66-113. וראו לאחרונה: בן-גדליה, חכמי שפייר, עמ' 155-174.

17 סלפלד, נירנברג, עמ' 81.

18 כך למשל בפנקס בית כנסת האשכנזי של מנטובה בתחילת המאה הי"ט: "שבת שלפני שבועות קורין אותו שבת שוורץ, מפני שמזכירין בו נשמות של קהלות וישובים שנהרגו בעונותנו הרבים". (הקובץ נמצא בארכיון בית המדרש לרבנים בניו יורק וסימונו Ms. 3691. מספר הסרט במכון לתצלומי כתבי יד שעל יד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי: F 29496).

19 מחזור ויטרי, סימן קצ, ד"ה יחדשהו הקב"ה.

אותם הנשמות מזכירין בכל שבתות השנה... רבנו גרשום האיר עיני הגולה בתורתו. רבינו שמשון שטרח עבור הקהילות ובטל גזירות. רבינו שלמה שהאיר עיני הגולה בפירושיו. רבינו יעקב ורבינו שמואל אחיו שהיו מרביצים תורה בישראל. מר יצחק ומרת בילא שביטלו מכס מקופלינץ. רבינו מאיר בר ברוך שהרביץ תורה ישראל... יזכור אלהים נשמות כל הקהילות כמו נשמת אברהם יצחק ויעקב שנהרגו ונסקלו ונשרפו, ונחנקו ונשחטו ונטבעו, ונאפנו ונתלו ונקברו חיים על ייחוד השם בשביל שסבלו הוא יזכור אותם עם שאר הצדיקים וצדקניות בגן עדן ונאמר אמן.[20]

מנהג נוסף נהג באשכנז במאה הי"ב, מנהג הקשור אף הוא למנהג להזכיר את נשמות הנפטרים, הוא המנהג לנדור צדקות **ביום הכיפורים** לשם כפרתם של נשמות הנפטרים. מנהג זה שהוזכר אף הוא במחזור ויטרי לא דיבר על הזכרת נשמות אלא על נדרי צדקות:

ופוסקין צדקה ברבים על החיים ועל המתים: אין פוסקין צדקה למתים בכל ארץ אשכנז רק היום לבדו: ת': ומה שפוסקין צדקה ביום הכיפורים על המתים לפי שהוא יום כפרה וסליחה ומחילה וכפרה היא להם: שכך שנינו בפסיקתא שמא יאמר אדם כיון שמת אדם אין לו תקנה בצדקה. ת"ל כפר לעמך ישר'. כיון שמבקשין עליו רחמים זורקין אותו מגהינם לגן עדן כחץ מן הקשת. ושנינו בסיפרי. כפר לעמך ישר'. מלמד שהמתים צריכין כפרה.[21]

דומה כי שני חידושים התחדשו במנהג זה: האחד - הכללתם של נפטרים שאינם בכלל הקטגוריות שנזכרו; לא מדובר ברבנים או בתורמים אלא בקרובי משפחה שנפטרו. האחר - קביעתו של יום הכיפורים כיום מתאים לכך.

יש לשים לב כי מכלל הן אנו שומעים גם את הלאו. שכן בעל מחזור ויטרי מזכיר בדבריו בחיוב את הנוהג לפסוק צדקה בעד נשמות הנפטרים ביום הכיפורים, אולם הוא שולל מנהג זה לגבי הזדמנויות נוספות. מסתבר שכבר בתקופתו הועלתה אפשרות זו, וכנגדה הוא מתריע.

כך גם עולה מקטע נוסף המצורף למחזור ויטרי ומסומן באות ת' (תוספת), שאמנם נהגו לפסוק צדקה ברגלים, אולם הנוהג היה לפסוק צדקה עבור החיים ולא על המתים:

היום פוסקין צדקה ברבים על החיין לבדם. כלפי שנאמ' איש כמתנת ידו: והרמות מכס לי". והלך לפניו צדקך. ויוסיפו לך שנות חיים: ונאה להם לישר' לפסוק נדבתם בכל

20 סלפלד, נירנברג, עמ' XXII.

21 מחזור ויטרי סימן שנג.

הרגלים בפרשת כל הבכור. מתוך האמור בה איש כמתנת ידו: כך נזרקה מפי האשל רב סגן לוייה.[22]

דברים ברורים יותר, בדברי ר' אליעזר מוורמייזא מן המאה הי"ג: "מה שפוסקין צדקה עבור המתים ביום הכפורים ולא ביום טוב יש להם אסמכתא שכתוב בסוף פרשת ואתה תצוה ומה כתוב בסוף הפרשה אחת בשנה יכפר עליו לדורותיכם".[23] מפורש אם כן בדבריו של ר' אליעזר בעל הרוקח, כי המנהג לנדור צדקה ביום הכיפורים ולא ברגלים.

כיצד אם כן התפתח המנהג להזכיר נשמות גם ברגלים?

נראה כי בשלב הבא נהגו לפסוק צדקה גם ברגלים, וככל הנראה חברו להם יחד שני גורמים: הרצון לזכור את הנשמות לא רק ביום הכיפורים אלא בכל המועדות מחד גיסא, ומאידך גיסא הצרכים הכלכליים של הקהילות. עדיין לא ברור מדוע דווקא ביום טוב השני (שמיני עצרת ושביעי של פסח) ולא בראשון.

מקור מאוחר יותר מלמדנו על הקשר ליום טוב האחרון. כך במהרי"ל: "כללא הוא כל יום טוב שקורים בו איש כמתנת ידו מזכירין נשמות ואומרים אב הרחמים". כלומר מנהג זה נוהג רק בחו"ל שהקריאה המקובלת שם ביום טוב האחרון של החג בפרשת 'כל הבכור' מסתיימת בפסוק "ולא יראה את פני ה' ריקם איש כמתנת ידו כברכת ה' אלקינו אשר נתן לך".[24] בדברי המהרי"ל יש כבר אפוא תיעוד של המנהג המוכר להזכיר נשמות בשלושת הרגלים, אולם דבריו מוגבלים לכאורה לחו"ל למקום שבו קוראים ביום טוב האחרון של החג את פרשת 'כל הבכור', ובו אזכור של מתנת יד.

דומה כי אפשר לשער שהיה שלב ביניים ולשחזרו: לאחר שנקבע שביום הכיפורים יש לנדור צדקות עבור נשמת המתים, הרחיבו מסיבות שונות את המנהג לנדור צדקות עבור המתים גם בשלושת הרגלים, והימים שבהם הזכירו מתנת יד נראו כמתאימים. במקביל, וכפי שמוזכר במרדכי במאה הי"ג, החלו להזכיר נשמות גם ללא נדרי צדקות. תהליך זה השפיע גם על הרגלים, וכך מצאנו הזכרת נשמות ברגלים גם ללא נדרי צדקות וממילא גם ללא קשר לפרשה הנקראת גם בארץ ישראל.

סעד לכך הוא המקור הקדום ביותר למנהג לנדור צדקה ביום הכיפורים, במחזור ויטרי. מדבריו עולה כי לא רק הצדקה מועילה לנשמת הנפטר אלא גם בקשת רחמים, שהרי גם המתים צריכים כפרה. אמנם הדרך שנהגו לזכות בה את הנפטרים היא צדקה דווקא, אולם

22 מחזור ויטרי הלכות פסח, סימן קח.

23 ספר הרוקח, הלכות יום הכיפורים כט, ל.

24 ספר מהרי"ל (מנהגים), סדר תפילות חג הסוכות, אות יג.

מסתבר כי העיקרון כשלעצמו, בקשת רחמים על הנפטר, עמד ביסוד המנהג לתת צדקה. כך גם אפשר לראות בספר 'שיבולי הלקט' מאיטליה במאה ה־13. במקור זה מוזכרים שני מנהגים שנוהגים ברגלים, להזכיר נשמות ולפסוק צדקה:

ומה שנהגו לפסוק צדקה גם בעבור המתים להזכיר נשמות למנוחה. מצאתי הטעם בשם הרב ר' שניאור כהן צדק זצ"ל מהיכן סמכו להיות החיים נותנין מעות לצדקה עבור המתים אחר מותם שיועיל להם למתים. והיה אומר ששמע שיש במדרש כפר לעמך ישראל אלו החיים אשר פדית אלו המתים שמתכפרין בממון החיים... והרב ר' אביגדור כהן צדק נר"ו אמר שאין טעם בדבר על מה סמכו וזה שאמר במדרש כפר לעמך ישראל אשר פדית מיכן שהמתים צריכין כפרה עד יוצאי מצרים דוקא ברוצח אבל לענין צדקה לא אשמועינן מידי.[25]

המהרי"ל המצוטט לעיל מזכיר את שני המנהגים, אולם בכמה כתבי יד של ספר זה המנהג להזכיר נשמות זוהה עם מנהג אוסטרייך: 'מזכירין נשמות באשטרייך'.[26] כך גם אצל ר' אייזיק טירנא המשקף את מנהג אוסטרייך-פולין:

כשמזכירין נשמות יתן בעד כל הנזכרים פרוטה, ופרוטה אחד מכ"ד בווינר, מהר"ש (סי' תק"י). לעולם בכל יום שקורין כל הבכור מזכירין נשמות ופוסקין צדקה שכתוב בו איש כמתנת ידו וכו'. ועושין לו מי שבירך בספר תורה כי הצדק(ה) הוא מימינו שנאמר צדק מלאה ימינך, וגם התורה מימינו שנאמר מימינו אש דת למו.[27]

ר' שמעון גינצבורג מן המאה ה־16 באיטליה, מזכיר אף הוא נדבת צדקה ברגלים, ומוסיף שמנהג פולין ובוהמיה ובקהילות שנוהגות כמנהג אוסטרייך, בכל פעם שנודבים צדקה, מזכירים נשמות ואומרים אב הרחמים.[28]

אכן, יש לתת את הדעת לעובדת קיומו של מנהג נוסף, ויש להבין את היחס שבינו ובין אלו שנזכרו, והוא המנהג לנדור צדקה בשלושת הרגלים, המכונה בלשון הפוסקים 'מתנת יד', ללא כל קשר אל המתים ואל כפרתם. יצחק זימר במאמר מקיף שהקדיש לכך משער כי שורשו של המנהג באזור הריינוס סמוך למאה ה־11. כמקור ראשון שמתעד את המנהג

25 ספר שבולי הלקט סדר עצרת סימן רלט.

26 ראו: זימר, מתנת יד, עמ' קמח, הערה 17.

27 ספר המנהגים (טירנא) הגהות המנהגים חג הפסח אות לד.

28 ראו: זימר, שם, עמ' קנ-קנא.

הוא רואה בספר מעשה הגאונים, שנערך רובו ככולו בידי בני מכיר שפעלו בקהילות שו"ם בסוף המאה ה־11 ובתחילת המאה ה־12.[29] משם הגיע המנהג לצרפת ולאיטליה. מסורת זו השתרשה בקרב היהודים הכפריים בדרום מערב גרמניה עד לשואת יהודי גרמניה ולמלחמת העולם השנייה. מסתבר כי בחלק מן המקומות לא שרד המנהג של מתנת יד עבור המתים וגם לא המנהג של מתנת יד והזכרת נשמות, ונשאר זה של הזכרת הנשמות בלבד. נראה כי במקביל, הן באיטליה והן באשכנז, הדגישו את העיקרון של הכפרה גם ללא מתן צדקה בשעת הזכרת הנשמות. אם כן לא מרכז אחד השפיע על זולתו, אלא מדובר בהתפתחות מקבילה והגיונית, שאת שורשיה כבר פגשנו במחזור ויטרי.

פנקס הזכרת הנשמות של ק"ק כנסת קאנטון

פנקס הזכרת הנשמות שלפנינו נמצא בארכיון היברו יוניון קולג' שבסינסנטי.[30] גבאי בית הכנסת הוא זה שתיעד את המנהגים, וכפי שציין בסוף הקובץ, מלאכת הכתיבה הסתיימה בראש חודש אדר בשנת שנ"ז, 1597:

> פנקס זה של הזכרת נשמות הקדושות והטהורות ז"ל מפתח פתוחי חותם קדש הוא לי"י מאת ק"ק כנסת קאנטון יצ"ו ואני ח"מ גבאי מבית הכנסת הנ"ל הכתבתי אותו על ידי מהר"ר דוד אשכנזי נר"ו נקרא ר' טעביל יצ"ו והיה זה היום יום ד' ר"ח אדר שנת ו'נ'ש'א' ברכה מאת י"י נאם הקטן שאול בילגאדי בן לא"א כהר"ר יוסף זצ"ל מתושבי אודינה:

הקובץ שלפנינו ממקם את סדר הזכרת הנשמות המפורט של בית כנסת קנטון על פי מיקומו בסידור התפילה ובסדר התפילה שלפני מוסף של שבת. הוא פותח באמירות 'יקום פורקן', 'מי שעשה ניסים' ובהכרזת החודש. לאחר מכן 'אב הרחמים', תפילה שנתחברה לזכר המאורעות של גזירות תתנ"ו, ומיד לאחריו מופיע סדר הזכרת הנשמות. תחילה הוזכרו גדולי התורה ממזרח וממערב על פי האופן הבא: רבנו חננאל בעבור שהאיר עיני הגולה בתורתו; רבינו שלמה בר יצחק בעבור שהאיר עיני הגולה בפירושיו; רבנו גרשון בעבור שהאיר עיני הגולה בתקנותיו; רבינו שמעון הגדול בעבור שהאיר עיני הגולה בפיוטיו; רבינו אליעזר מטוך בעבור

29 אודותיהם ראו: גרוסמן, חכמי אשכנז, עמ' 360-386; הנ"ל, בני מכיר, עמ' 110-132.

30 סימונו שם הוא CIN 779. מספר הסרט במכון לתצלומי כתבי יד שעל יד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי הוא: F 25864.

שהאיר עיני הגולה בתוספותיו; רבינו ברוך (בעל התרומה) ורבינו שמשון ה(ר"ש ממשנץ) ורבינו פרץ ורבינו אשר וכל שאר הרבנים בעבור שהאירו עיני הגולה בתורתם ובתקנתם. לאחר מכן מונה הפנקס **כארבעים** קהילות שמסרו נפשן על קדושת השם, כפי שנזכרו בשתי שבתות בשנה, בשבת שלפני שבועות ובשבת שלפני ט' באב. לאחר מניין הקהילות הוזכרו המדינות, **כארבעים** מדינות, ומדינת ונציה היא האחרונה:

> יזכר אלהים נשמת קהלת מדינת ויניזיא וישוביה עם נשמת א'י' ש'ר'ר'ו'[31] בעבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה ת'נ'צ'ב'ה' עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן.
> יזכר אלהים נשמות כל הקהלות והישובים עם נשמת א'י'ו' ש'ר'ר'ו' בעבור שנשחטו ונטבעו ונשרפו ונתלו ונאפו ונקברו חיים ונתייסרו בכל מיני יסורין ונהרגו מיתות משונות על קדוש השם בשכר זה תהא נשמתם צרורה בצרור החיים עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן.

הקובץ ממשיך לפי סדר התפילה ומתעד כמה מתפילות 'מי שבירך':[32] מי שבירך לתלמוד תורה; מי שבירך מיוחד לשתדלן יהודי שעלה בידו לבטל גזירת גירוש:

בית הכנסת קנטון - מבט מבפנים

> וישמור הנשיא הרופא מומחה שליח שלוח פרשת שלח לך שנת השלד מהמלך שולטאן שלים להשררה ירה פה ויניציאה ה'ה' שר ונגיד בישראל כ'ר' שלמה י'צ'ו' בכר נתן ז'ל' בעבור כי נעזר ממעון קדשו לדרוש שלום עמו ישראל וטובתם כשגזר גזרות הגרוש פה ויניציאה שנת השלג כידוע ומפורסם לכל ועל ידו נתבטל הגזרה.
>
> מי שבירך לבעלי חניות משרתיהם ומנהיגיהם; מי שברך לקיסר; מי שבירך לחולים; מי שבירך ליולדת, ומי שבירך לילדה.
> להלן נציג את תוכן הפנקס.

31 אברהם יצחק יעקב שרה רבקה רחל ולאה.

32 על תפילות 'מי שברך' ראו: יערי, מי שברך, עמ' 118-130; פריד, הערות, עמ' 511-514; כהן, הערות, עמ' 542-559.

הפנקס[33]

יקום פורקן מן שמיא חנא וחסדא ורחמי וחיי אריכי ומזוני רויחי וסיעתא דשמיא ובריות גופא (נהורא מ מעליא) זרעא חיא וקימא זרעא דלא יפסק ודלא יבטל מפתגמי אוריתא למרנן ורבנן חבורתא קדישתא די בארעא דישראל ודי בבבל לרישי גלי ולרישי גלותא ולרישי מתיבתא ולדינא דבבא לכל תלמידיהון ולכל תלמידי תלמידיהון ולכל מאן דעסקין באורייתא מלכא דעלמא יברך יתהון ויפיש חייהון ויסגי יומיהון ויתן ארכא לשניהון[?] ויתפרקון וישתזבון מכל עקא ומכל מרעין בישין מרן דבשמיא יהא בסעדהון כל זמן ועידן ונאמר אמן

יקום פורקן מן שמיא חנא וחסדא ורחמי וחיי אריכי ומזו[נ]י רויחי וסיעתא דשמיא ובריות גופא (נהורא מעליא זרעא חיא וקימא זרעא דלא יפסק ודלא יבטל מפתגמי אוריתא לכל קהלא קדישא הדין רבריבא עם זעריא מלכא דע[למא] יב[רך] יתכון ו[יפיש?] חייכון ויסג[י] [יו]מיכון ויתן א[רכ]א לשניכון [ות]תפרקון ותשתזבון מכל עקא ומכל מרעין בישין מרן דבשמיא [יהא] בסדעכון כל זמן ועדן ונאמר אמן.

מי שעשה נסים לאבתינו וגאל אותם מעבדות לחרות הוא יגאל אותנו בקרוב ויקבץ נדחנו מארבע כנפות הארץ חברים כל ישראל ונאמר אמן

ראש חדש פלוני ביום פלוני וכשחל ר"ח בשבת אומר ביום השבת הבא עלינו [...]

יחדשהו הקדוש ברוך הוא לששון ולשמחה לחיים ולשלום עלינו ועל כל ישראל ונאמר אמן

אב הרחמים שוכן מרומים ברחמיו העצומים הוא יפקד ברחמים החסידים והתמימים והישרים קהלות הקדש שמסרו נפשם על קדשת השם הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו מנשרים קלו ומאריות גברו לעשות רצון קונם וחפץ צורם יזכרם אלהים לטובה עם שאר צדיקי עולם וינקם בימנו לעינינו נקמתו ונקמת דם עבדיו השפוך ככתוב בתורת משה איש האלהים הרנינו גוים עמו כי דם עבדיו יקם: ונקם ישיב לצריו וכפר אדמתו עמו ועל ידי עבדיך הנביאים כתוב לאמר ונקתי דמם לא נקתי ויי שוכן בציון ובכתבי הקדש כתוב לאמר למה יאמרו הגוים איה נא אלהיהם יודע בגוים לעינינו נקמת דם עבדיך השפוך ואומר כי דורש דמים או[תם] זכר ולא שכח צעקת ענוים: ואמר ידין בגוים מלא גויות מחץ ראש על ארץ רבה "מנחל בדרך ישתה על כן ירים ראש" יהללו

33 דרך ההַדְּדרה: כל מילה לא מפוענחת הוחלפה בשלוש נקודות [...]; אם ישנן מספר מילים רצופות לא מפוענחות, כל אחת מהן צוינה ב [...]; אל זיהוי אפשרי של מילה צורף סימן שאלה [?]; השלמה אפשרית של אות או מילה סומנה ב[ ].

יזכר אלהים נשמת רבינו חננאל[34] עם נשמת אברהם ויצחק ויעקב בעבור שהאיר עיני הגולה בתורתו בשכר זה הקב"ה יזכרהו לטובה עם שאר צדיקים בגן עדן אמן

יזכר אלהים נשמת רבינו שלמה בר יצחק עם נשמת אברהם יצחק ויעקב בעבור שהאיר עיני הגולה בפרושיו[35] בשכר זה הקב"ה יזכרהו לטובה עם שאר צדיקים בגן עדן אמן

יזכר אלהים נשמת רבינו גרשון[36] עם נשמת אברהם יצחק ויעקב בעבור שהאיר עיני הגולה בתקנתיו בשכר זה הקב"ה יזכרהו לטובה עם שאר צדיקים בגן עדן אמן

יזכר אלהים נשמת רבינו שמעון הגדול עם נשמת אברהם יצחק ויעקב בעבור שהאיר עיני הגלה בפיוטיו בשכר זה הקב"ה יזכרהו לטובה עם שאר צדיקים בגן עדן אמן

יזכר אלהים נשמת רבינו אליעזר מטוך עם נשמת אברהם יצחק ויעקב בעבור שהאיר עיני הגולה בתוספותיו בשכר זה הקב"ה יזכרהו לטובה עם שאר צדיקים בגן עדן אמן

יזכר אלהים נשמת רבינו ברוך[37] ורבינו שמשון[38] ורבינו פרץ ורבינו אשר וכל שאר הרבנים עם נשמת אברהם יצחק ויעקב בעבור שהאירו עיני הגלה בתורתם ובתקנתם בשכר זה הקב"ה יזכרם לטובה עם שאר צדיקים בגן עדן אמן

34 מסורת איטלקית מעניינת, המזכירה את רבינו חננאל - אף על פי שהיה מקובל גם באשכנז כפרשן חשוב מאוד אך לא נזכר בספרי האזכרות. ראו למשל בפנקס 'ספר הזיכרון של קהילת מגנצא' (לעיל הערה 1).

35 מעניין לשים לב להבחנה שבין האזכור של רבנו חננאל לרש"י: רבינו חננאל בתורתו ורבינו שלמה בר יצחק בפירושיו.

36 השם הנכון הוא גרשום, ומסתבר שזו טעות נפוצה. אברהם גרוסמן, חכמי אשכנז, עמ' 107, הע' 2, העיר כי כבר בדורות הסמוכים לרגמ"ה השתבש שמו לגרשון. הוא מביא ראיות לכך ששמו הנכון הוא גרשום דווקא: כך מופיע שמו באקרוסטיכון של פיוטיו. כך גם הוא הסימן שמסר בראשי תיבות: גרש"ם: גפן, רוממתנו, שמים, מאור.

37 ר' ברוך בעל התרומה.

38 ר"ש משאנץ.

והא לך הזכרות נשמות משבתות
שלפני שבועות ושלפני ט באב

יזכך אלהים נשמת הקהלות והישובים עם נשמת אברהם יצחק ויעקב שרה רבקה רחל ולאה[39] בעבור שטרחו עבור הקהלות ובטלו שמדות וגזרות והוציאו ספרי תורת מידי גוים והניחום בהקדשות בשכר זה הקב"ה יזכרם לטובה עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים הרוגי ושרופי קהלת אוישפורג וישוביה עם נשמת א'י' ש'ר'ר'ו' עבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה ה'ק'ב'ה יזכרם לטובה עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים נשמת קהלת אולעם וישוביה עם נשמת אברהם י'י' ש'ר'ר'ו' עבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה ה'ק'ב'ה יזכרם לטובה עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים נשמת קהלת קושטניץ וישוביה עם נשמת א'י' ש'ר'ר'ו' עבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה ה'ק'ב'ה יזכרם לטובה עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים נשמת קהלת שאפהויזן וישוביה עם נשמת א'י' ש'ר'ר'ו' עבור שמסרו נפשם על קדשת השם בשכר זה ה'ק'ב'ה יזכרם לטובה עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים נשמת קהלת באזיל וישוביה עם נשמת אברהם י'י' ש'ר'ר'ו' עבור שמסרו נפשם על קדושת השם בשכר זה ה'ק'ב'ה יזכרם לטובה עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

39 יש לשים לב שמכאן והלאה נזכרות גם האימהות ולא אצל החכמים שבקבוצה הקודמת שנזכרו רק האבות.

יזכך אלהים נשמת קהלת שטרושפורג וישוביה ומ'ה'ר'ר' יעקב אופנהם ומ'ה'ר'ר' מנחם עם נשמ[ת] א'י'ו' ש'ר'ר'ו' עבור שמסרו נפשם על קדושת השם בשכר זה תהא נשמתם צרורה בצרור החיים עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים נשמת קהלת האיידלבורג וישוביה עם נשמת א'י' ש'ר'ר'ו' עבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה תהא נשמתם צרורה בצרור החיים עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים נשמת קהלת שפיירא וישוביה עם נשמת א'י' ש'ר'ר'ו' עבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה תהא נשמתם צרורה בצרור החיים עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים נשמת קהלת ווירמיישא וישוביה ומ'ה'ר'ר' יוסף תנא ומ'ה'ר'ר' אליה חסיד עם נשמת א'י'ו' ש'ר'ר'ו' עבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה תהא נשמתם צרורה בצרור החיים עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים נשמת קהלת מעגנץ וישוביה ומ'ה'ר'ר' שמעיה ומ'ה'ר'ר' בונפט עם נשמת א'י'ו' ש'ר'ר'ו' עבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה תהא נשמתם צרורה בצרור החיים עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים נשמת קהלת קובלענץ וישוביה עם נשמת א'י'ו' ש'ר'ר'ו' עבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה תהא נשמתם צרורה בצרור החיים עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים נשמת קהלת טרירא וישוביה עם נשמת א'י'ו' ש'ר'ר'ו' עבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה ה'ק'ב'ה יזכרם לטובה עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים נשמת קהלת קלוניא וישוביה עם נשמת א'י'ו' ש'ר'ר'ו' עבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה תהא נשמתם צרורה בצרור החיים עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים נשמת קהלת ניינמעגן וישוביה עם נשמת א'י'ו' ש'ר'ר'ו' עבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה תהא נשמתם צרורה בצרור החיים עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים נשמת קהלת ורנקבורט וישוביה עם נשמת אברהם י'ו' ש'ר'ר'ו' עבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה תהא נשמתם צרורה בצרור החיים עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים נשמת קהלת ווירצבורג וישוביה עם נשמת א'י'ו' ש'ר'ר'ו' עבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה תהא נשמתם צרורה בצרור החיים עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים נשמת קהלת בומבערג וישוביה עם נשמת אברהם י'ו' ש'ר'ר'ו' עבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה תהא נשמתם צרורה בצרור החיים עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים נשמת קהלת נירנבורג וישוביה עם נשמת א'י'ו' ש'ר'ר'ו' עבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה תהא נשמתם צרורה בצרור החיים עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים נשמת קהלת רוטנבורג וישוביה ומ'ה'ר'ר' יצחק עם נשמת א'י'ו' ש'ר'ר'ו' עבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה תהא נשמתם צרורה בצרור החיים עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים נשמת קהלת ערפרט וקהלת מולהויזן וקהלת עגרא וקהלת וקהלת נורטהויזן וישוביהן עם נשמת א'י'ו' ש'ר'ר'ו' עבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה תהא נשמתם צרורה בצרור החיים עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים נשמת קהלת מיידבורג וקהלת בולדא וקהלת ברושוויג וישוביהן עם נשמת א'י'ו' ש'ר'ר'ו' עבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה תהא נשמתם צרורה בצרור החיים עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים נשמת קהלת פראג וקהלת פילזן וקהלת אובן וישוביהן עם נשמת א'י'ו' ש'ר'ר'ו' עבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה תהא נשמתם צרורה בצרור החיים עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים נשמת קהלת ברעסלא וישוביה עם נשמת א'י'ו' ש'ר'ר'ו' עבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה תהא נשמתם צרורה בצרור החיים עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים נשמת קהלת רעגנשפורג וקהלת לנצהוט וקהלת מוינכן וישוביהן עם נשמת א'י'ו' ש'ר'ר'ו' עבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה תהא נשמתם צרורה בצרור החיים עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים נשמת קהלת זאלצבורג וקהלת פריזך וקהלת פילך וישוביהן עם נשמת א'י'ו' ש'ר'ר'ו' עבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה תהא נשמתם צרורה בצרור החיים עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים נשמת קהלת ווין וקהלת ניישטט וקהלת גראץ וקהלת מארפורג וישוביהן עם נשמת א'י'ו' ש'ר'ר'ו' עבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה תהא נשמתם צרורה בצרור החיים עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

סימתי הקהלות והא לך המדינות

יזכך אלהים הרוגי ושרופי מדינת שפניא וישוביה עם נשמת א'י'ו' ש'ר'ר'ו' בעבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה תהא נשמתם צרורה בצרור החיים עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים נשמת קהלת מדינת קטלוניא וישוביה עם נשמת א'י'ו' ש'ר'ר'ו'
עבור שמסרו נפשם על קדשת השם בשכר זה תהא נשמתם צרורה בצרור
החיים עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים נשמת קהלת מדינת פורטיגאל וישוביה עם נשמת א'י'ו' ש'ר'ר'ו'
עבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה תהא נשמתם צרורה בצרור
החיים עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים נשמת קהלת מדינת טולידה וישוביה עם נשמת א'י'ו' ש'ר'ר'ו'
עבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה תהא נשמתם צרורה בצרור
החיים עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים נשמת קהלת מדינת ברצלוניא וישוביה עם נשמת א'י'ו' ש'ר'ר'ו'
עבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה תהא נשמתם צרורה בצרור
החיים עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים נשמת קהלת מדינת מרקא וישוביה עם נשמת א'י'ו' ש'ר'ר'ו' עבור
שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה תהא נשמתם צרורה בצרור החיים
עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים נשמת קהלת מדינת סאוויא וישוביה עם נשמת א'י'ו' ש'ר'ר'ו' עבור
שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה תהא נשמתם צרורה בצרור החיים
עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים נשמת קהלת מדינת בירגוניא וישוביה עם נשמת א'י'ו' ש'ר'ר'ו'
עבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה תהא נשמתם צרורה בצרור
החיים עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים נשמת קהלת מדינת עלויש ו וישוביה עם נשמת א'י'ו' ש'ר'ר'ו'
עבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה תהא נשמתם צרורה בצרור
החיים עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים נשמת קהלת מדינת ברופנטא וישוביה עם נשמת א'י'ו' ש'ר'ר'ו'
עבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה תהא נשמתם צרורה בצרור
החיים עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים נשמת קהלת מדינת ענגילאנד וישוביה עם נשמת א'י'ו' ש'ר'ר'ו'
עבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה תהא נשמתם צרורה בצרור
החיים עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים נשמת קהלת מדינת טענימארק וישוביה עם נשמת א'י'ו' ש'ר'ר'ו'
עבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה תהא נשמתם צרורה בצרור
החיים עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים נשמת קהלת מדינת פריישן וישוביה עם נשמת אברהם י'ו'
ש'ר'ר'ו' בעבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה תהא נשמתם
צרורה בצרור החיים עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים נשמת קהלת מדינת מוזיל וישוביה עם נשמת א'י'ו' ש'ר'ר'ו' בעבור
שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה תהא נשמתם צרורה בצרור החיים
עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים נשמת קהלת מדינת ריישן וישוביה עם נשמת א'י'ו' ש'ר'ר'ו' בעבור
שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה תהא נשמתם צרורה בצרור החיים
עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים נשמת קהלת מדינת ווישטבולן וישוביה עם נשמת א'י'ו' ש'ר'ר'ו'
בעבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה תהא נשמתם צרורה בצרור
החיים עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים נשמת קהלת מדינת העשן וישוביה עם נשמת א'י'ו' ש'ר'ר'ו'
בעבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה תהא נשמתם צרורה בצרור
החיים עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים נשמת קהלת מדינת רינוס וישוביה עם נשמת א"י"ו ש"ר"ר"ו בעבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה תהא נשמתם צרורה בצרור החיים עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים נשמת קהלת מדינת שוואבן וישוביה עם נשמת א"י"ו ש"ר"ר"ו בעבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה תהא נשמתם צרורה בצרור החיים עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים נשמת קהלת מדינת ורנקן וישוביה עם נשמת א"י"ו ש"ר"ר"ו בעבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה תהא נשמתם צרורה בצרור החיים עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים נשמת קהלת מדינת דרינגן ו וישוביה עם נשמת א"י"ו ש"ר"ר"ו בעבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה תנצבה עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים נשמת קהלת מדינת מייכשן וישוביה עם נשמת א"י"ו ש"ר"ר"ו בעבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה ת"נ"צ"ב"ה' עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים נשמת קהלת מדינת זכשן וישוביה עם נשמת א"י"ו ש"ר"ר"ו בעבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה תנצבה עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים נשמת קהלת מדינת פולן וישוביה עם נשמת א"י"ו ש"ר"ר"ו בעבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה ת"נ"צ"ב"ה' עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים נשמת קהלת מדינת ורנקרייך וישוביה עם נשמת א"י"ו ש"ר"ר"ו בעבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה ת"נ"צ"ב"ה' עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים נשמת קהלת מדינת פייארן וישוביה עם נשמת א"י"ו ש"ר"ר"ו בעבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה תנצבה עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים נשמת קהלת מדינת קערטן ו וישוביה עם נשמת א"י"ו ש"ר"ר"ו בעבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה תנצבה עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים נשמת קהלת מדינת שטייארמרק וישוביה עם נשמת א"י"ו ש"ר"ר"ו בעבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה ת"נ"צ"ב"ה עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים נשמת קהלת מדינת אישטרייך וישוביה עם נשמת א"י"ו ש"ר"ר"ו בעבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה ת"נ"צ"ב"ה' עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים נשמת קהלת מדינת מערהרין וישוביה עם נשמת א"י"ו ש"ר"ר"ו בעבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה ת"נ"צ"ב"ה' עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים נשמת קהלת מדינת פימונטי וישוביה עם נשמת א"י"ו ש"ר"ר"ו בעבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה ת"נ"צ"ב"ה' עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים נשמת קהלת מדינת פיהם וישוביה עם נשמת א"י"ו ש"ר"ר"ו בעבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה ת"נ"צ"ב"ה' עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכך אלהים נשמת קהלת מדינת אונגרין וישוביה עם נשמת א"י"ו ש"ר"ר"ו בעבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה ת"נ"צ"ב"ה' עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכר אלהים נשמת קהלת מדינת פלן וישוביה עם נשמת א'י'ו' ש'ר'ר'ו' בעבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה תנצבה עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכר אלהים נשמת קהלת מדינת ציצילייא וישוביה עם נשמת א'י'ו' ש'ר'ר'ו' בעבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה תנצבה עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכר אלהים נשמת קהלת מדינת קאלאיריא וישוביה עם נשמת א'י'ו' ש'ר'ר'ו' בעבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה ת'נ'צ'ב'ה' עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכר אלהים נשמת קהלת מדינת פריולו וישוביה עם נשמת א'י'ו' ש'ר'ר'ו' בעבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה ת'נ'צ'ב'ה' עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכר אלהים נשמת קהלת מדינת אישטריאה וישוביה עם נשמת א'י'ו' ש'ר'ר'ו' בעבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה תנצבה עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכר אלהים נשמת קהלת מדינת לומברדיא וישוביה עם נשמת א'י'ו' ש'ר'ר'ו' בעבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה ת'נ'צ'ב'ה' עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכר אלהים נשמת קהלת מדינת ויניזיא וישוביה עם נשמת א'י'ו' ש'ר'ר'ו' בעבור שמסרו נפשם על קדוש השם בשכר זה ת'נ'צ'ב'ה' עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

יזכר אלהים נשמות כל הקהלות והישובים עם נשמת א'י'ו' ש'ר'ר'ו' בעבור שנשחטו ונטבעו ונשרפו ונתלו ונאפו ונקברו חיים ונתייסרו בכל מיני יסורין ונהרגו מיתות משונות על קדוש השם בשכר זה תהא נשמתם צרורה בצרור החיים עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן אמן

מי שברך לתלמוד תורה

מי שברך אברהם יצחק ויעקב הוא יברך את כל בני החבורה של תלמוד תורה וגם מי שידבנו לבו ליתן נדרו או נדבה לתת הקבה יזכם לראות בנים ובני בנים עוסקים בתורה ובמצות וימלא כל משאלות לבם לטובה וישלח ברכה והצלחה בכלל מעשה ידיהם ויברכם עם כל ישראל אחיהם ונאמר אמן.

מי שברך אבותינו אברהם יצחק ויעקב משה ואהרן דוד ושלמה הוא יברך וישמור הנשיא הרופא מומחה שליח שלוח פרשת שלח לך שנת השלד מהמלך שולטאן שלים להשררה ירה פה ויניציאה ה'ה' שר ונגיד בישראל כ'ר' שלמה י'צ'ו' בכר נתן ז'ל[40] בעבור כי נעזר ממעון קדשו לדרוש שלום עמו ישראל וטובתם כשנגזר גזרות הגרוש פה ויניציאה שנת השלג כידוע ומפורסם לכל ועל ידו נתבטל הגזרה בשכר זה הקבה ישמרהו ויצלהו מכל צרה וצוקה ויטה חנו בעיני המלך והשרים י'ר'ה' ויגדיל תפארתו וימלא משאלות לבו לטובה ויצליח דרכו וישלח ברכה והצלחה בכל מעשה ידיו ויברכהו עם כל ישראל אמן

לבעלי חניות

מי שברך אבותינו אברהם יצחק ויעקב הוא יברך כבוד הדרת בעלי חניות שלנו המה ומשרתיהם ומנהיגיהם בעבור שיתעסקו בעסק ההלואה פה בגטו וכל הנמשך ממנה בצדק ובאמונה וביושר לתועלת הכלל וככל התנאים שיש להם עם הק'ק' י'ץ' בכלל ובפרט בלי ערמה ובלי מרמה ואם ח"ו יעברו ולא ישמרו לעשות ככל המוטל עליהם לתועלת הכלל מכל התנאים שיש להם עם הק'ק' י'ץ' המה או מנהיגיהם באיזו אופן שיהיה עליו או עליהם יחולו כל האלות והקללות הכתובות בספר התורה הזאת ולא יאבה י'י' סלוח להם והשומע ישכון בטח הון ועושר בביתו וצדקתו עומדת לעד וכן יהי רצון אמן

ברכת התוקע

ברוך אתה יה' אלהינו מלך העולם אשר קדשנו במצותיו וצונו לשמוע קול שופר
ברוך אתה יה' אלהינו מלך העולם שהחינו וקימנו והגיענו לזמן הזה

---

40 הוספה בתחתית הגיליון:
כ"א ניסן תרמ"ז
עיין מה שכתב החכם הרופא יוסף הכהן בספרו עמק הבכא דף קל"ד ודף ק"ן ובשלחן ערוך דפוס ויניציאה [...] [...] ... [...] [...] של"ד (הצעיר יהודה אריה בן [...] [...] נ"י)

ואומר ש"צ

תקיעה שברים תרועה תקיעה
תקיעה שברים תרועה תקיעה
תקיעה שברים תרועה תקיעה
שב
תקיעה שברים תקיעה
תקיעה שברים תקיעה
תקיעה שברים תקיעה שב

תקיעה תרועה תקיעה
תקיעה תרועה תקיעה
תקיעה תרועה תקיעה גדולה

אשרי העם יודעי תרועה יה' באור פניך יהלכון
אשרי ישבי ביתך

מי שברך לקיסר

מי שברך אבותינו אברהם יצחק ויעקב הוא יברך כדוד מעלת אדונינו הקיסר
וכל העצה הנכבדת הקבה יצילם מיד כל שנאיהם וירומם קרנם ויגדיל הודם ויעמיד ממשלתם בשלום ויטה לבם לדרוש טובת ישראל ושלומם ונאמר אמן.

קהל

מי שברך אבתינו אברהם יצחק ויעקב הוא יברך את כל הקהל הקדוש הזה עם כל קהלת הקדש הם ונשיהם ובניהם ובנותיהם וכל אשר להם בעבור שמשכימים ומעריבים לבית התפלה ונותנים פת לאורחים וצדקה לעניים (ובעבור שיתענו שני וחמישי ושני מי שירצה) וכל מי שעוסקים בצרכי צבורם באמונה ה'ק'ב'ה' ישמע תפלתם וישלם שכרם ויסיר מהם כל מחלה וירפא כל גופם ויסלח לכל עונם ויצילם מיד כל שנאיהם ויוציאם מכל צרה וצוקה וישלח ברכה והצלחה בכל מעשה ידיהם (בר"ה: ויכתבם בספר החיים, בי"ה: ויכתבם בספר מחילה וסליחה, לשלש רגלים: ויזכם לעלום לרגל) ויברכם עם כל ישראל אחיהם ונאמר אמן

מי שברך לחולים

מי שברך אבותינו אברהם יצחק ויעקב שרה רבקה רחל ולאה ומי שרפא חזקיהו מלך יהודה מחליו ומרים הנביאה מצרעתה ונעמן מצרעתו ובנימין הצדיק מחליו ומי שהמתיק מי מרה על ידי משה ומי יריחו על ידי אלישע הוא יברך וירפא פלוני בר פלוני בעבור שנדרו צדקה בעבורו בשכר זה המקום ירפאהו ויחיהו ויחלימהו ויעמידהו על בוריו וישלח לו רפואה שלמה בכל גופו ובכל בשרו ובכל אבריו עם שאר כל חולה ישראל השתא ... ובזמן קריב כך יאמר ... פעמים

לנקבה יאמר בזה האופן

מי שברך אבותינו אברהם יצחק ויעקב שרה רבקה רחל ולאה ומי שרפא חזקיהו מלך יהודה מחליו ומרים הנביאה מצרעתה ונעמן מצרעתו ובנימין הצדיק מחליו ומי שהמתיק מי מרה על ידי משה ומי יריחו ועל ידי אלישע הוא יברך וירפא פלונית בת פלוני בעבור שנדרו צדקה בעבורה בשכר זה המקום ירפאה ויחיה ויחלימה ויעמידה על בוריה וישלח לה רפואה שלמה בכל גופה ובכל בשרה ובכל אבריה ל... עם שאר כל חולה ישראל ויתירה מחבליה השתא בעגלא ובזמן קריב

לילדות

מי שברך אבותינו אברהם יצחק ויעקב שרה רבקה רחל ולאה הוא יברך את הילדה שנולדה לרבי פלוני ב'ר' פלוני ויקרא שמה בישראל פלונית בת פלוני השם יחייה וישמריה מכל צרה וצוקה ויזכה לחופה ולמעשים טובים ויזכיה שיצאו ממנה בנים ובני בנים עוסקים בתורה ובמצות ובמעשים טובים וכן י(הי) רצון ונאמר אמן

פנקס זה של הזכרת נשמות הקדושות והטהורות ז"ל מפתח פתוחי חותם קדש הוא לי'י' מאת ק"ק כנסת קאנטון יצ"ו ואני ח"מ גבאי מבית הכנסת הנ"ל הכתבתי אותו על ידי מהר"ר דוד אשכנזי נר"ו נקרא ר' טעביל יצ"ו והיה זה היום יום ד' ר"ח אדר שנת ו'נ'ש'א' ברכה מאת י"י נאם הקטן שאול בילגאדו בן לא"א כהר"ר יוסף זצ"ל מתושבי אודינה:[41]

41 עד כאן עיקר הפנקס. בהמשך אותו קובץ צורפו קטעי תפילה נוספים: תפילות לחולים והתרת קללות.

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

בן גדליה, חכמי שפייר — מ"י בן-גדליה, **חכמי שפייר בימי גזירות תתנ"ו ולאחריהן: קורותיהם, דרכם בהנהגת הציבור ויצירתם הרוחנית בשלהי המאה ה־11 ובראשית המאה ה־12**, עבודת דוקטור, רמת-גן תשס"ז, עמ' 155-174.

ברלינר, ורמיישא — א' ברלינר, "ספר הזכרת נשמות של קהלת ורמיישא", **קובץ על יד**, ג (תרמ"ז), עמ' 29-32.

גליק, אור לאבל — ש' גליק, **אור לאבל**, אפרת תשנ"א, עמ' 135-136.

גליק, יזכור — ש' גליק, "עוד על מנהג היזכור", **סיני** קכב (אב-אלול תשנ"ח), עמ' רכ-רכח.

גרוסמן, בני מכיר — א' גרוסמן, "בני מכיר וספרם מעשה המכירי", **תרביץ**, מו (תשל"ז), עמ' 110-132.

גרוסמן, חכמי אשכנז — א' גרוסמן, **חכמי אשכנז הראשונים**, ירושלים תשמ"ט, עמ' 360-386.

זימר, מתנת יד — י' זימר, "מנהג מתנת יד ברגלים", **ירושתנו** ג (תשס"ט), עמ' קמח.

חזן, מסע הצלב הראשון — R. Chazan, "The Hebrew First Crusade chronicles", *Revue des Etudes Juives* 133 ,(1974), pp. 235-254.

חזן, הארות נוספות — R. Chazan, "The Hebrew First Crusade chronicles: further reflections", *AJS Review* 3 ,(1978), pp. 79-98.

כהן, הערות — ד"י כהן, "הערות ומלואים למחקרו של א' יערי על תפילות מי שבירך", **קרית ספר**, מ (תשכ"ה), עמ' 542-559.

לוי, הזכרת נשמות — I. Levi, "La commémoration des morts dans le judaïsme", *Revue des Etudes Juives* XXIX (1894), pp. 43-60.

יערי, מי שברך — א' יערי, "תפילות מי שברך, השתלשלותן, מנהגיהן ונוסחאותיהן", **קרית ספר**, לג (תשי"ח), עמ' 18-130.

סלפלד, נירנברג — S. Salfeld, *Das Martyrologium des Nuernberger Memorbuches*, Berlin 1898.

סקרדוטי, מדריך — A. Sacerdoti, *Guida All'Italia Ehbraica*, Genova 1986, pp. 106-107.

פינקנפלד, בתי כנסת — י' פינקנפלד, **בתי כנסת באיטליה: מתקופת הרינסאנס עד ימינו: פרק בתולדות האדריכלות היהודית**, ירושלים תשי"ד, עמ' 7.

פראוור, צלבנים — י' פראוור, **תולדות ממלכת הצלבנים בארץ ישראל**, ירושלים תשמ"ד, חלק א, עמ' 66-113.

פריד, הערות — נ' פריד, "הערות למחקרי א' יערי על תפילות מי שבירך", **קרית ספר**, לז (תשכ"ב), עמ' 511-514;

פריהוף, הזכרת נשמות — S. B. Freehoff, "Hazkarath Neshamoth", *Hebrew Union College Annual* XXXVI (1965) pp. 179-189.

קארפי, מדבר — ד' קארפי, **מדבר תהפוכות לר' יצחק מן הלויים**, עמ' 13-15.

קסוטו, ביהכנ"ס ונציה — D. Cassuto, *Ricerche sulle cinque sinagoghe (scuole) di Venezia*, Gerusalemme 1978, pp. 13, 24.

שולוואס, ערים — מ"א שולוואס, **ערים ואמהות בישראל**, חלק ד, ירושלים תש"י, עמ' 55-88.

שפרבר, מנהגי — ד' שפרבר, **מנהגי ישראל**, חלק א, ירושלים תש"ן, עמ' קח-קיא.